

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM 1135. SZÁMÚ KÉZIRATÁRÓL

A kódexre már Keserű Bálint kandidátusi értekezése felhívta a figyelmet. A disszertáció idézi is első bekezdését annak illusztrálására, hogy a Dávid Ferenc halálát követő évtizedek unitárius írásbeliségében jelen van Jacobus Palaeologus, hiszen egy magyar nyelvű értekezés is helyeslően hivatkozik rá.¹ A mű első mondatát egyébként a jeles tudós beírta kolozsvári kockás füzetének egyikébe is: a kék tintával kiírt mondat mellé később talán ugyanaz a kéz fekete és piros ceruzás felkiáltójeleket rajzolt. A későbbiekben azonban senki sem foglalkozott a szöveggel, így rejtve maradt egészen kivételes eszmetörténeti fontossága. Az alábbiakban ennek felvillantására teszünk kísérletet.

Hogy mondandónkat követhetővé tegyük, először röviden be kell mutatnunk a kódexet. A 18. századi papírkötéssel ellátott és 43 fóliót számláló negyedrét, 220 × 100 mm méretű kódex egyetlen mű ugyanazon kéz által készített másolatát tartalmazza. Mivel az első lap jobb felső sarkából egy rész leszakadt, a mű címe nem olvasható teljesen, de könnyű kiegészítéssel így hangzik: *Az Istennek es az ő Sz[ent] Fianak az Jesus Christusnak igaz esmeretiről, es az Szent Lelek felől valo igaz értelemről iratott t[udomány]*. A 43r-n olvasható megjegyzésből – *Finis huius libri. Colophonem addidi ego Joannes Rethi D[eo] O[ptimo] Maximo aspirante 1615* – értesülhetünk a másoló személyéről és idejéről. A szövegben olvasható, többnyire a bibliai helyeket feltüntető margináliák többsége ugyancsak Réthi Jánostól származik, néhányat ugyanakkor egy másik kéz írt, amely azonosnak látszik azzal, amely ugyancsak a 43r-n egy *Brevis exhortatió*t kezdett írni azon „Krisztus Jezusban szerelmes atyafiai” számára, akik az úrvacsorával akarnak élni. Ez a szöveg nyilvánvalóan töredékes, de nem sikerült megállapítanunk, hogy honnan való, s hogy hány lap utólagos eltávolítása következtében szakad meg az *első* örszónál.²

Az értekezés gondolatmenetét az alábbiakban összegezhethetjük. Első mondata a következő: „Jóllehet Palaeologus Jakab az ő könyvenek kezdeti[ben] kit tizenket napi könynek nevez meg mutattia az haramsagh istenseget emberi talalmaninak lenni, mert ez vilagi bölczek nem az Sz. irasnak természet szerint valo foliasabol, hanem emberi gondolatok szerint valo hamis iteletből formáltak az ő magok tisztessenegenek keresesiert.” Az emberi

¹ KESERŰ Bálint, *Vallási ellenzéki törekvések a magyar késő-reneszánszban*, kézirat, Szeged, 1973, 205, 324.

² *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, No. 1135.

és a mennyei bölcsesség szembeállítását tartalmazza tehát a mű exordiuma. A világi bölcsesség ezek szerint a külső tudományban, a mesterségekben, az emberi találmányokban, a nyelveknek tudásában és a különféle okoskodásokban nyilvánul meg, míg a mennyeknek kezdete Istennek félelme. Kifejti, hogy a szentháromságot kitaláló világi bölcssek a magok tisztességének kereséséért hódolnak az előbbinek, hogy aztán könnyen magokkal rántsák a belső jóság helyett a külső méltóságra figyelőket. Ezt a veszélyt akkor kerülhetnék el az emberek, ha Isten, majd önmaguk igaz megismerésére törekednének, s kiindulópontnak természetesen a helyes istenismeretnek kell lennie, enélkül senki sem indulhat el önmaga megismerésének az útján, s ennek be nem látása s az ebből adódó *vakmerőség* és a *felfuvalkodottság* akadályozta meg az embereket abban, hogy ott keresék a bölcsességet, ahol van. Igen érdekes módon Lactantiusra hivatkozva jelöli meg szövegünk, hogy hol kell kutakodnunk; az egyházatya vezeti el a Samária-beli asszony történetéhez, hogy aztán Krisztus szavaira hivatkozva is állíthassa: az igaz bölcsességet az Isten az ég alatt való népek közül csak egy nemzetnek adta. Ezt követően nem csupán arról olvashatunk, hogy az üdvösség miképpen származik a zsidóktól, hanem arról is, hogy miképpen voltak ők vakok, amikor nem fogadták el Jézust Messiásnak. „Mind csak ez volt az vetekedes Christus és az zsidók között” – mondja, majd annak ecsetelésébe kezd, hogy a háromság istent vallók, továbbá azok, akik ugyan egy Istent vallanak, de azért Krisztust imádják, miképpen tévelyegnek az írás magyarázatában. Az egyre szakszerűbbé váló szöveg egyik okként „a sidó törvények deakra hamissan valo” fordítását jelöli meg, „mert a pogány bölcssek szinte úgy cselekedtek a tiszta és szent törvénnyel, mint az meli alnak ötvesnek szep fényű araniat adnak kezehez, de ő mint alnak mives el veszen az tizta aranyban s reszet tezen helieben es igi elegiti meg.” Erről persze jó néhány példát olvashatunk, mint ahogy példák illusztrálják a másikat is. Ez nem más, mint a „hamissan czynalas, avagy hamissan valo construalas”, ami azt jelenti, hogy a bálványozók Krisztusra vonatkoztatnak olyan bibliai helyeket, amelyek egyáltalán nem róla beszélnek. Ezek ellenében kifejti, hogy miképpen kell elkülöníteni a Szentírás értelmezésének három módját, a betű szerintit, a hasonlóság szerintit, amikor „valamely meglött dolgot hasonlo dologra alkalmaztatnak” („ez zsidó móddal drasch szerint, deak moddal allegoria szerint”), továbbá a harmadikat, a kaballa szerintit, amely rendkívül ritka. A gondolatmenetet nem csupán a helyes értelem prioritását erőteljesen súlykoló intelmek („a betű kövesse az ertelmeth s az ertelem legien veszered”) tarkítják, hanem mintegy illusztráció gyanánt bő kivonatot olvashatunk a János evangélium prologusának egyik magyarázatából is.

A formálisan nem tagolt s a címnek megfelelően Jézus Krisztus igaz ismeretéről értekező, de feszesen megkomponáltnak aligha nevezhető szöveg ki-kitér a helyes krisztológia következményeire is. Így nem csupán azt olvassuk, hogy Krisztust nem szabad imádni és segítségül hívni, hanem azt is, hogy „az ő első közbenjárása az apostolok által vegesztettet es hofi nem az papiroson valo iras legien az uj szövetség, hanem az Isten törvényének a Sz. Lelek által szivekbe valo beirása.” Olvashatunk továbbá arról is, hogy „az evangeliom nem az papiroson valo iras es az apostolok irasi kosztot nincs tob propheticus könyv az Apocalipsisnal es mellyk írásnak authoritasa meny különböszön az

masiktól. Es hogi az Christus orszaglása jöendő es hogi nem menyben hanem ez földön Chanaan foldeben lezen az Szent iras szerint.” A szövegfolym csupán helyenként sűrűsödik össze kisebb alfejezet-félévé: így a 19r–v. egy Credo-parafrázist, illetve magyarázatot tartalmaz, amely a Krisztus csodatételeiről írott kisebb értekezésbe megy át, hogy aztán valamiképpen visszakanyarodjon a gondolatmenet az emberi találmányok ostromozásához. A legjelentékenyebb ilyen egység azonban az értekezés utolsó harmadában tapintható ki, ahol ugyan a folytonos elkanyarodás a bálványimádás különféle változatainak szidalmazására csaknem elhalványítja a legfontosabb teológiai téziseket, ám a fundamentumok és a gyökerek tana mégiscsak jól kivehető marad. Itt ugyanis arról olvashatunk, hogy a háromságosok új istent csináltak maguknak, s ily módon megtagadták az igazi létét és törvényének fő fundamentumát, amely úgy hangzik, hogy Isten létezik, s e fundamentumnak négy gyökere van. Ezek a következők: 1. Az Isten szám szerint egy. 2. Ez az Isten kezdet és vég nélkül való. 3. Ez az Isten nem test, de nem is valami testben való erő. 4. Ebben az Istenben nincs és nem lehet semmiféle fogyatkozás, s a világot a semmiből teremtette.

Mondanom sem kell, hogy ezt az Istent állítja szembe a nem imádandó és segítségül sem hívandó Krisztussal. Ezekkel a gondolatokkal ér véget szövegünk, amelynek végén még azt olvashatjuk, hogy „ide ala osztan böven lathacz az angialok dolgarol az második könyvben.” Ezek szerint szövegünk első könyve lehet egy nagyobb műnek, elképzelhető, hogy az élén olvasható cím nem is az egész mű titulusa, hanem csupán egy fejezetéé. De még az sem bizonyos, hogy csupán két könyvből állt ez a munka, hiszen néhány lappal korábban azt jelentette be szerzőnk, hogy Isten igaz ismeretének bemutatása után „akarattianak es kövtesenek modgiarol is” értekezik. Legnagyobb sajnálatunkra később azonban mégis úgy gondolta, hogy ezt megelőzően még egyszer csapást mér a Krisztust imádni és segítségül hívni akarókra.

Az itt jelzett további könyvek, illetve fejezetek nem maradtak ránk, ám ami megőrződött, az is elegendő a szövegtípus meghatározásához. Az unitárius vitairodalomban csak kicsit is járatosak számára egyértelmű lehet ugyanis a fenti tartalomismertetésből és idézetekből, hogy olyan értekezésről van szó, amelynek a legközvetlenebb rokonait a Kissolymosi Mátéfi János-, illetve az Árkosi János-kódex őrizte meg számunkra a 17. század elején készült másolatokban, s amelyeket Varjas Béla, Dán Róbert és Máté Györgyi tettek közzé modern kiadásban.³ Ez azt jelentené tehát, hogy újabb szombatos vitairattal lettünk gazdagabbak. A felsoroltakon kívül további jelek is erre látszanak mutatni. A forrásokat célszerűbb lesz majd a szöveg kiadása során számba vennünk, ám annyi már most is megállapítható, hogy a legtöbb szövegrészlet egészen bizonyosan a szom-

³ A *Szombatosok régi könyveiként* is ismert kódexről korábban is több leírás készült. Ezek közül STOLL Bélaé a legalaposabb (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., 1963, 2002, No. 35), amely feltünteti a korábbiakat is. A prózai szövegek kiadása: *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, V, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1970, 485–518; MÁTÉ Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 189–207 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10); DÁN Róbert, *Egy korai szombatos vitairat*, ItK, 1985, 306–309.

batosság feltalálójának tekintett Matthias Vehe Glirius munkáiból került be az értekezésünkbe. Szerzőnk egyaránt merített a német nyelvű *Mattanijah*-ból és azokból a latin nyelvű szövegekből, amelyek a Glirius által gondozott krakkói nyomtatványokból származnak. (Elég széles körben ismert, hogy Johann Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* című munkája Theodosius Schimbergius, azaz Glirius igen fontos előszavával látott napvilágot, s az is, hogy egy ilyen előszón kívül egy tőle származó értekezés is olvasható a *Tractatus aliquot christianae religionis* című nyomtatványban.)⁴ Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy az Árkosi-kódextől eltérően a cím szerint is ismert Glirius-munkákról nem jutunk újabb ismeretekhez kéziratunkból. Tudni kell ugyanis, hogy Glirius 1576 táján Kölnben elkészítette Joszef Albo 1425-ben írott *Ikkarim* (*Gyökerek*) című héber értekezésének latin fordítását. A művet nem sikerült nyomtatásban megjelentetnie, s egyetlen, a 20. századot is megért kéziratot másolata a modern Glirius-kutatások megindulása előtt elpusztult Hamburgban a második világháborúban.⁵ Nagyon valószínű, hogy Glirius beépítette e mű több fontos elemét az imént említett latin nyelvű munkáiba, az Árkosi-kódexben azonban olyan részletek is szerepelnek a fundamentumról írt könyvre való hivatkozással, amelyek a nyomtatványokban nem szerepelnek. Dán Róbert mindezek alapján teljesen bizonyosnak veszi, hogy e kéziratot ismerték Erdélyben, ám a mi szövegünk szerzője esetében ezt nem tudhatjuk.

Másfelől ugyanakkor nagyon is szembeötlő értekezésünk kötődése az Árkosi-kódexben olvasható szövegekhez. Így mindjárt az Árkosi János-kódex 1. lapjának verzóján kéziratunkra reflektáló mondat látszik bevezetni egy tételsort: „Az Istennek és az ő szent Fiának az Jezus ismeretiről és az Szent Lelekről való igaz értelemről ugyan ezen könyvben is ide alább igaz tanulságok irattanak es szedegettenek ki az Szent iratokból avagy a bibliából, melyekből az vagi az kiből világosan megértheti az, ki érteni akarja az üdvösségnek igaz fundamentumát.”

Úgy tűnik ebből, hogy az Árkosi-kódex szövege szinte a mi könyvünk folytatásaként definiálja önmagát: „ezen könyvbennis ide alább”, ugyanúgy hasznos dolgokat olvashatsz, mint a miénkkel legalábbis azonos című előzőben – mondja olvasójának.

Más szövegrészletek összefüggéséről árulkodik a következő. Értekezésünk többször rendkívül hevesen támadja Luthert az embernek a bűnre szabadságot adó megigazulástana miatt, amelynek csak kiteljesítője volt Kálvin, a felfuvalkodott ember az örök választásról szóló iszonyú utálatos tudományával. Szövegünk írója ugyanis így értelmezte a hit általi megigazulásra vonatkozó lutheri tételt, amelynek szerinte legfeljebb csak ideiglenes érvénye volt a tanítványok idejében. De hallgassuk őt: „[Isten] akkor megtérth bynösöknek az ő [Krisztus] nevében valo hitert meghkegjelmezet, kit tü hamissan Luther Marton utan mind ez vilagra ertitek, kiről ez utan vgian egi könyvet irok és megh mutatom, hogi mint az Istent nem ismeritek, szinte igi ebben is teveligettek.” (25r.) Említésre

⁴ Ezeket a szövegeket ismerteti és válogatást is ad belőlük Dán Róbert monográfiája: Robert DÁN, *Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Bp.–Leiden, 1982, 239–398 (Studia Humanitatis, 4).

⁵ Christopher J. BURCHILL, *Matthias Vehe = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, édité par André SEGUENNY, XI, Baden-Baden, 1989, 163, 202.

méltónak tarthatjuk, hogy az Árkosi-kódex cím nélküli szövegeiből Dán Róbert el tudott különíteni egy olyan nagyobb szövegrészletet, amely kifejezetten Luther megigazulástana ellen íródott.⁶

Mindezek alapján elképzelhető tehát, hogy a legszorosabban vett korai szombatos traktátusok számát sikerült megnövelnünk. Ez sem lenne nagy baj, tekintettel arra, hogy iratunk évre pontosan datálható. Ez szövegünk két egészen konkrét megjegyzésére támaszkodhat. Az egyikben, a szombatos iratokban egyébként megszokott módon, szerzőnk elmarasztalja Hunyadi Demetert, sőt szinte fenyegetőleg szól róla, „mivel hogy Christust ő sem vallia Istennek megis imatattia, de ő azzal nyere az püspökseget és most is immár fegiverrel üldözi az mi attyankfiait, mint fél, hofi vallasanak mivolta kiteczik, meltosaga megh kissebbedik. Söt talan az mertek is vizza tér rea, az mivel ő mert az ő jól tot uranak, az istenfelő David Ferencznek.” (38r.) Mivel szövegünk Hunyadiról még mint élő emberről beszél, ez alapján is megállapítható lenne, hogy 1592 előtt keletkezett. Nem kell azonban azzal foglalkoznunk, hogy mikor és miért tarthatta szerzőnk aktuálisnak a Dávid Ferencre alkalmazott mérték visszatérítését Hunyadi Demeter fejére, hiszen szövegünk egy másik helyéből kiderül, hogy 1588-ban íródott. A már fentebb idézett „gyökerek” kifejtése során ugyanis azt olvassuk, hogy a kezdet nélküli mindenható Istennel szemben Krisztusnak volt kezdete, 1588 esztendővel ezelőtt született. A szombatos vita-irodalom, verses és prózai szövegek tanulmányozása szempontjából ennek van jelentősége. Emlékeztetek arra, hogy hasonló, tehát a szövegek teológiai vonatkozásait figyelmen kívül hagyni tudó érveléssel egyedül a *Mózes prófétának Istentől származott bölcsességéről* című értekezést sikerült Pírnát Antalnak 1592 nyarára datálnia.⁷ A további, 16. században keletkezett, de 17. század eleji másolatokban ránk maradt prózai és verses szövegek datálásáról ugyan igen aprólékos vizsgálatokra alapozott képet rajzolt fel Dán Róbert, ám a művek tartalmáról kialakított érvei esetenként problematikusak. Így például hajlik arra, hogy az ateisták és az arisztoteliánusok elleni polémiát megelőző időszakra tegye a trinitáshívő nagy felekezetek elleni műveket, de expressis verbis is megfogalmazta, hogy korainak tekinthetők azok az énekek és iratok, „melyek a mózesi törvény megtartásától a földi élet jobbulását is várják.”⁸

Szövegünk tehát sok tanulságot kínál a legszorosabban vett szombatosság kutatói számára is, ám mégsem értelmezhető kimerítően csupán ebben az összefüggésben. Első renden talán bizonyos feltűnő hiányosságok akadályoznak meg bennünket ebben. Az említett traktátusok szerzői ugyan nem mindig határozzák meg szombatosként magukat, de *Az zsidó hűtön valók közül ki szakadott ember ellen* írott műben expressis verbis kimondott szembeállítás „mi szombatosok” és a világ között ott van minden szöveg szemléletében. Másfelől a témától függő intenzitással, de valamiképpen mindegyik értekezésben előjön az ünnepek és a szertartások, az ételtilalmak és a rituális előírások ügye. Most tárgyalt értekezésünk azonban egyáltalán nem foglalkozik ezekkel, s láthattuk, hogy az angyalok természetéről meg Luther megigazulástanárról készült a továbbiakban is írni, s

⁶ DÁN, *Egy korai szombatos...*, 306.

⁷ PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, ItK, 1970, 683.

⁸ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987, 68.

nem az ételtilalmakról. Azt a megjegyzését, hogy az „[Isten] akarattyanak követésének modgiarolis írok” (37v), esetleg vonatkoztathatnánk ilyesmire, de a szövegkörnyezet szerint itt egyértelműen arról lenne szó, hogy miképpen lehetne az embereket Krisztus és Pál apostol erkölcsseinek követésére rábírn.

A dolgozat elején már szoltam arról, hogy szerzőnk meglehetősen bizalmatlan a világi bölcsesség iránt. Sok idézettel lehetne illusztrálni még ezt, s azt is, hogy miképpen tartja iszonyatos téveszméket (többek között a Szentháromságot) produkáló zsakutcának, ha „ki-ki emberi gondolat szerint”, „az mint agyától gondolná”, magyarázná a Szentírást. Egészen nyilvánvalóan ebbe a Dudith által másoknál már jóval korábban bírált szemlélet irányába nehezül a gondolatmenet akkor is, amikor így ír: „Az Zsidó írást zsidó moddal magiarázhattiuk igazsán, mert az apostolok is zsidók voltak, nem lehet azért, hogy a folyamat bővebbnek tartsuk a kút főnél, azaz nem lehet hogy a pogany tudatlanságot fellieb becülljük az zsidó bölcsességnél” (17r).⁹ Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala. A másik oldalon ott van, hogy a műből még nem vész ki teljesen a hit és a ratio viszonyára vonatkozó reflexió, hogy ezt a kérdést láthatóan Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* című műve alapján újra és újra felteszi, s próbálja megválaszolni. Választ keres például arra, igazuk van-e azoknak, akik azt mondják, hogy Istennél minden lehetséges. Ő ezt csak a „maga határában” ismeri el, mert „Istennek az ő mindenhatósága nem ellenkezik az ő maga tulajdonsagával es természetivel. Az igazi hit pedig valami az tizta elmenek lehetetlen, reya nem hadgia, be sem fogadgia.” Illusztrációként természetesen a Szentháromságtan szerepel, s az az elég elcsévelt megoldás, hogy a ráció helyes használatát megvonja a világi bölcséktől és a „kiczineknak es az olyanoknak [adja] kik ez világ előtt utalatosok és kik ez vilagtol tudatlanoknak itiltettenek, mikeppen mű” (22v), ám maga a reflektáltság mindenképpen figyelemre méltó.

Talán összefüggésbe hozható ennek jelensége azzal is, hogy bár értekezésünk szintén csak a Mózes által leírt törvénnyel foglalkozik, s nem veti fel ennek viszonyát a korábbi, esetleg íratlan változatokhoz, azaz nem tárgyalja a *religio naturalis* kérdését, ez esetben is megelégszik a hallgatással. Ismét csak emlékeztetek arra, hogy a szombatos traktátusok helyenként ilyen heves polémiát folytatnak a természeti vallásra vonatkozó elképzelésekkel, hogy a szombatos énekekről ne is szóljunk. Illusztrációként álljon itt az Árkosi János-kódex egy igen épületes megállapítása: „Egy ilyen nep neveztetett igazan Isten gyülekezetinek mindenkor. Ez kívül pedig minden nepek ördög fiainak és gyulekezetinek neveztettenek.” (8v.) (Mivel az örök vallás kérdése egy később idézendő helyen egy említés erejéig mégiscsak előjön szövegünkben, zárójelben szükséges megjegyezni, hogy ez újabb tanulmányozást igényel. Ezt különösen indokoltta teszi, hogy Martin

⁹ Dudith András igen markánsan eltérő álláspontjáról lásd a Francesco Stancaróhoz 1571 szeptemberében írott levelét. Modern kiadásai: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 214–228; Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, ed. Lech SZCZUCKI, Tibor SZEPESSY, II, 1568–1573, Bp., 1995, 285–318.

Seidel *Origo et fundamenta religionis christianae* című műve és Glirius egész életművének viszonya az újabb nemzetközi kutatások fényében alaposan újrazvizsgálandó.¹⁰⁾

Az értekezés egy további, igen jellemzőnek gondolt sajátosságának bemutatásakor célszerű kiindulnunk a szombatos énekek némelyikéből.

„Most attad nekünk az igaz uezert annak tudasara,
Szent fiadnak, es apostoloknak az ő vallasoknak,
Magiarazatnak, annak modgianak, igaz ertelmere.”

„Vezer kel ahoz, sok munkalkodas, faratsagh, feő teöres,
Es az istennek zent igejebeöl igaz magiarazzat,
Kj által ember minden jot, gonozt érthét es köuethet.”

„Ha egj parazt njeluen megh tanolhattyuk
Az zent nielunek ertelmet, igaz haznat,
Wduességünknek az eő igaz utat,
Igaz uezet es magiarazo által.”¹¹

Igaz vezérről olvashatunk ezekben az Eőssi Andrásnak tulajdonított tanító énekekben, s lényegében ezzel a szemlélettel íródtak meg a prózai értekezések is. Ezek némelyikében alkalmanként szó van ugyan arról, hogy más bölcsek is léteznek, ezek a szövegek megemlítik az igaz bölcseknek az ő írásokat, ám *Glerius Mattiason* kívül senkit nem neveznek meg, mivel az ő vallása és tetszése szerint alakították ki teológiájukat. Így aztán különösen érdekes, hogy az általunk tárgyalt mostani értekezésben a legjellemzőbb formula a következő: „Eszekre bőségesen megh feleltek az mi doctorink: David Ferenc, Palleologus Jakab, Somerus Janos, Theodosius Schimbergius.” Természetesen elő-előjönnek ezek a doktorok külön-külön is, s a leggyakrabban talán a mindig Theodosius Schimbergiusként emlegetett Glirius szerepel, de többnyire mégis együtt emlegetik őket, s nem kétséges, hogy amikor név nélkül beszél a „mi doktorink”-ról, rájuk gondol. Aligha tévedek, ha igen nagy fontosságot tulajdonítok ennek az eljárásnak. A fenti idézetek fényében fontosnak kell tehát tartanunk egyfelől azt, hogy az értekezésben nem egy vezér, hanem több doktor szerepel, de azt is, hogy éppen ezek a négyek az egymás mellé helyezett szaktekintélyek. E kérdéskörre még visszatérünk, most csupán azt szögezzük le, hogy páratlanul izgalmas és nagyvonalú felkarolása ez a megelőző évtizedek erdélyi antitrinitarizmusa nonadorantista hagyományának, s egyben persze sokat elárul szövegünk szerzőjének teológiai önmeghatározásáról is.

Ráadásul szövegünk esetenként túlmegy a doktorok nevének pusztá emlegetésén, s azt is feltárja, hogy miben hasznosította az antitrinitárius nagyságok munkáit. Az alábbiak-

¹⁰ Winfried SCHRÖDER, *Ursprünge des Atheismus: Untersuchungen zur Metaphysik- und Religionskritik des 17. und 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1998, 397–403 (Questiones: Themen und Gestalten der Philosophie, 11).

¹¹ RMKT: XVII. század, V, 165, 195, 205.

ban a szerzőnk felállította sorrendben ezeket a megjegyzéseket veszem számba, ám elidőzni csak abban az esetben tudok, ha új vagy rejtélyes, megoldásra váró információt tartalmaz szövegünk.

Az istenfélőnek nevezett Dávid Ferenc rendre olyan tekintélyként szerepel, aki munkáiban cáfolta Krisztus istenségét, de azt is szépen megmutatta, hogy miképpen kell helyesen elképzelni Krisztus közbenjáró szerepét. Felemlegeti a lengyelekkel lefolytatott polémiáját is, s így egészen bizonyos, hogy a *Defensio Francisci Davidis* című kiadványban közölt szövegeket olvasta.¹²

Itt persze a chioszi Jakabtól is talált szöveget, ám az ő esetében már információkat kapunk *kéziratok* használatáról is. Így azt olvashatjuk egy helyütt, hogy „Az Krisztusról olvasd meg az Palaeologus írását, kinek titulusa az Christusról.” Bizonyára a *De Christi cognomine* című Palaeologus-írásról van szó, amely a Toroczkai-kódexben maradt ránk.¹³ Tekintettel arra, hogy – mint látni fogjuk – szerzőnk minden valószínűség szerint latinul vagy németül olvasott művek címét is magyarra fordított változatban adja, arra nem mernék gondolni, hogy e rendkívül bonyolult értekezés magyar fordításának olvasására biztatná olvasóit. Azt már korábban is láthattuk, hogy értekezésünk a tizenkét napi könyv emlegetésével kezdődik, ami természetesen nem más, mint a *Catechesis Christiana dierum duodecim*, amelynek szövegét ugyancsak a Toroczkai-kódexből ismerjük.¹⁴ Zavarba ejtő azonban, hogy az értekezés egy másik helyén a következőket olvashatjuk: „Emlekeszem ez könyvek keszdetiben, hogi Palaeologus irt egi köniét kit eöt napi kiönek nevez, meghmutattia ott historice mikor ez vilagi bölyczek Alexandriában egi Alexander new pöwpök fő leven köszöttök kinek elleneben vete magát egi Marcion ki azt forgatta az mit Bucerus Marthon, hogi az Christus fiasaga nem természet szerint valo istensegh...” (23v.)

Bizonyára téved valamelyik helyen, gondolhatnánk, s ezért beszél egyszer ötnapi, máskor tizenkét napi könyvről. Nem biztos azonban, hogy ilyen egyszerű a megoldás, hiszen a *Catechesis Christiana* egyáltalán nem szól Alexander és Marcion vitájáról, s mi több, egyetlen Palaeologus-munkában sem akadtam nyomára ennek az epizódnak, tehát mégiscsak el kell fogadnunk, hogy a görög eretnek egy ötnapi beszélgetéseket tartalmazó művet is írt. Most már csak azt kellene eldöntenünk, hogy a Kolozsvárott 1638 májusában lefoglalt nyomtatványok és kéziratok listáján szereplő *Jacobus Palaeologus, Catechisis collocutorum, Petrus, Paulus, Samuel*¹⁵ melyikkel lehet azonos. Esetleg még tovább gazdagíthatnánk a Palaeologus-életművet, ha a tartalomról semmit el nem áruuló alábbi megjegyzésből is egy eddig ismeretlen opusra következtetnénk: „Palleologus

¹² Az 1580-as évek elején Krakkóban két kiadásban is megjelent mű hasonló kiadása: *Bibliotheca Unitariorum*, I. Bp., 1983.

¹³ A kódex leírása: *The Manuscripts of the Unitarian...*, No. 1669. Az értekezés modern kiadása Juliusz DOMAŃSKI és Lech SZCZUCKI gondozásában: *Archiwum Historii, Filozofii i Myśli Społecznej*, 9(1973), 265–288.

¹⁴ Szövege Růžena DOSTÁLOVÁ gondozásában jelent meg Varsóban 1971-ben a Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych című sorozat 8. köteteként.

¹⁵ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1884, 165.

Jakab írt mas könyvetis az háromságosok ellen, ugian Caroly Peter ellen, mint szinte Somerus Janos...” (7r.) A görög eretnek *Refutatio scripti Petri Caroli* című művét a Lisznyai-kódex őrizte meg, a másikat pedig, a mohóságot elkerülendő, talán az ötnapi könyvvel azonosíthatnánk.

Sommertől a már említett, nyomtatásban is megjelent munkákra hivatkozik kéziratunk, ám jóval izgalmasabb a kép a legtöbbet idézett Glirius esetében. Itt a már többször előke-rült, nyomtatásban is megjelent szövegek – a Sommer-féle *Refutatio scripti Petri Caroli* előszava, a *Tractatus aliquot* előszava – mellett felhasznál a szerző további szövegeket is. A leggyakrabban egy cím nélkülinek látszó művet idéz, amelynek a kezdetét adja meg: „Mas könbenis bövön irt ezen dologrol mely könyvet im igi kezdi el. Sz. iras kwwl Isten felöl es az ő akaratia felöl nem kel szolni, otht azert bösegesen tanulhacz az irasnak igaz magiaraszatiarol es annak minden modgiarol.” (5r–v.) Ez a mű mindig így kerül elő, s egészen egyértelmű, hogy a *Mattanjahr*ról van szó, hiszen a rövid tartalmi kivonat után a 33 pont között elsőként valóban ott olvasható a német nyelvű nyomtatványban: „I. Az isteni – írott és íratlan – törvényen kívül semmit nem állíthatunk vagy mondhatunk sem az Istenről, sem pedig az ő irántunk való akarataról – hiszen a nevezett törvény önmagá-ban elégséges a boldogsághoz, s egymagában szükséges a tanulsághoz, és ennélfogva örökkévaló forrása is önmaga tanításának.”¹⁶ Szerzőnk tehát sohasem az eredeti címét adja meg, s mivel másfelől Dán Róbertnek sikerült kimutatnia, hogy az Árkosi János-kódex prózai szövegeiből tekintélyes részt adnak ki a *Mattanjah* egy-egy egységének fordításai, talán joggal gondolhatunk itt arra, hogy a nyilvánvalóan kéziratossá magyar fordításból is merített.

A heidelbergi eretnek egy másik művéről értesítenek bennünket az alábbi részletek: „Hamissan mondgiatok azert hogi Istennek Isten fia vagion mint az mw doctorunk Theodosius könyveben kit Esayas 53dik reszeben irt megh mutatodik ellene mondhatatlan bizonsagokkal” (10r); „Lasd az iras igaz magiaraszattianak igaz modgiarol Thedosius doctor könyben, mely könyvet igi kezd el, Szent Iras kwl Isten fellöl es az ő akarattia felöl nem kel szolnj, de lasd vgian az ő könyveben, kiröl oda felis emlekezem kit irt Isa. 53 reszből...” (13r–v.) Ezek szerint tehát Glirius írt egy magyarázatot Ezsaiás 53. fejezetéről. Ez a munka azonban elveszett, bár a németországi eretnek egyéb művei és a *Pécsi disputában* szereplő (Gliriusra egyébként nem hivatkozó) részletek alapján tartalma könnyen megállapítható: nyilvánvalóan arról értekezett, hogy a bibliai szövegben szereplő nyomorúságos ember a fogságba vetett zsidókkal azonos, s csak a hasonlatosság miatt applikálták később Krisztusra. Megjegyzendő még, hogy a nemrégén Kecskemétről előkerült unitárius kódex tartalmaz egy erről a fejezetről írott s ilyen értelmű magyarázatot.¹⁷

Míg az eddigi esetekben csupán mára elveszett művek címeit őrizte meg kéziratunk, az alábbiban már egy műrészlet fennmaradását is regisztrálhatjuk: „De vegiwk el Janos

¹⁶ DÁN, *Matthias Vehe-Glirius*, 292; magyar változat: Matthias VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTNER Tamás, Bp., 1984, 39 (Prométheusz Könyvek).

¹⁷ BALÁZS Mihály, *A szekér és az ökör: Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez = Pécs a török korban*, Pécs, 1999, 267 (Tanulmányok Pécs Történetéből, 7).

első reszet kiből tő legh fellieb erősítetek az Christusnak eoröktől fogva valo istensegeth, kit igi magiaraz az my doctorunk Theodosius etc.” – olvassuk egy helyütt, s ezt követően mintegy négy oldalon keresztül valóban bő kivonatot kapunk Gliriusnak a János evangélium prológusához írott magyarázatából, amelyet azzal zár, hogy a szöveg „tüb magiaraszasat keresd az mi doctorunk Theodosiusban”. (8r–12v.) Azt, hogy a *Mattanjahban* Glirius megígérte egy ilyen munka megírását, természetesen már regisztrálta a szakirodalom, s Dán ezt kapcsolatba hozta az Árkosi János-kódex néhány megjegyzésével is.¹⁸ Nagyobb szövegrészlet azonban csak most válik ismertté ebből az értekezésből, amely egyébként lényeges ponton eltér még az eddig ismert nonadorantista magyarázatoktól is. Ennek bemutatására itt nincs lehetőség, de nem is tudnám megtenni, mivel a szöveg a zsidó nyelvben jártas értelmezőt kíván: legtöbb mondandója ugyanis az, hogy a prológus szóhasználata és mondatszerkezetei egyaránt abból vezethetők le, hogy János „sidó mód szerint” szól.

További két mű emlékének felidézésével fejezzük be ezt a szemlét. Az egyik a már korábban idézett szöveghely folytatásában található: „Palleologus Jakab irt mas könyvet is az haromsagosok ellen, vgian Caroly Peter ellen mint szinte Somerus Janos, Theodosius doctoris meghmutattia az könyben kit utmutatas könynek nevez kit Calvinus ellen irt hofi emberi tartalmani az haromsagh Isten, valameni mondasokbol tő azt erosititek hofi Isten volna az Christus bőven meghfeleltet ellenetek ezek a bölycz emberek David Fenczel egietemben.” (7r.) Itt tehát egy kifejezetten Kálvin ellenében írott műről lenne szó, amelyről azonban semmit sem tudunk. Ugyanez áll az alábbi idézetben elrejtett munkára is: „Az mi nez az Christusnak születesere, olvasd meg Theodosius Shimbergiusnak irasat, kit erről irt etc.” (20r.)

Mindezekon túlmutat, s ugyanakkor a hosszú századforduló antitrinitarizmus-teológiájának eddig figyelmen kívül hagyott sokrétűségébe enged bepillantást az alábbi idézet: „De erről bővön irtak az mi Attiankfiaj egi magiar köniben, kit az apostolok ideie vtan tamadot innatorok (!) ellen irtak, ennek vegheben egi Chatechisisben lathacz rolla, kiben az eörök vallasrol szepen tanit, ugian ezen Theodosius szepen irt errolis melliet az Somerus könyve mellett találz, kiben ő az keresztsegh felől irt.” (23v.)

Azt javaslom, hogy tekintsünk most el az egyéb információktól, s koncentráljunk csupán arra, hogy az itt leírtak szerint 1588 táján Erdélyben létezett olyan antitrinitárius káté, amelyről egy olyan szerző, akinek mindennapi olvasmányai Dávid Ferenc, Palaeologus, Sommer és Glirius munkái voltak, lelkes támogatással tudott szólni, s használatára biztatta olvasóit. Úgy vélem, hogy egy ilyen, a káté műfaját is elfoglalni tudó hagyomány kimutathatósága meglepetés, s nehezen illeszthető be abba a képbe, amely a 16–17. század fordulójának antitrinitarizmusáról kialakult. Jól tudjuk, hogy milyen jelentékeny tudósok életműve árnyalta ezt a képet akárcsak az utóbbi évtizedekben is, s bizonyos, hogy munkálkodásuk újabb és újabb színfoltokkal gazdagította. Így például igen sokat megtudtunk a radikális vallásfilozófiai útkeresés különféle módzatairól, illetőleg más-

¹⁸ DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, 59.

felől a szombatosság igen gazdag termést produkáló írásbeliségéről.¹⁹ Az institutionalizált vallásoktatás és a szélesebb körben hatni akaró hitterjesztés olyan műfaja azonban, mint a *káté*, ezek ellenében az unitarizmus dogmatikusnak tekintett, a vallási útkeresésnek megállj parancsoló, „hivatalos” változata számára látszott fenntartva lenni, annak az áramlatnak tehát, amelynek jelképes figurájává vált a mostani iratunkban is hevesen támadott Hunyadi Demeter.²⁰

A szakirodalomban a legállhatatosabban Keserű Bálint figyelmeztetett arra, hogy ez a kép elfogadhatatlanul leegyszerűsítő. Szólt erről már kandidátusi értekezésében, de különösen fontos, hogy egy új adatokban és megfontolásokban gazdag német nyelvű tanulmányban a nemzetközi tudományosság számára is követhetően mutatta be, hogy dogmatikailag milyen sokszínű volt a 17. század első évtizedeinek unitárius írásbelisége.²¹ Keserű Bálint ösztönzésére – jóval szűkebb területen vizsgálódva – magam két 1632-ben Kolozsvárott megjelent magyar nyelvű káté összehasonlítására vállalkoztam.²² Megállapíthattam, hogy az egyik kicsit durván fogalmazva lényegében szociniánus szemléletű, azaz az antitrinitarizmusnak olyan változatát fogalmazza meg, amely Erdély egyre inkább reformátussá váló egyházi és politikai vezetői számára az unitarizmus egyedül elfogadható formájához nagyon közel állt, a másik pedig egészen egyértelműen nonadorantista.²³ Ez utóbbi szerzője Toroczkai Máté volt, tehát az 1616-ban elhunyt püspök halála után másfél évtizeddel látta meg a napvilágot. Időben még messzebbre visszatekintővé teszi ugyanakkor ezt a kátékiadást az, hogy a kísérszövegei között ott találjuk Bükfalvi Imrén (Emericus N. Bükfalvinus) az olvasóhoz címzett latin epigrammáját, amely a chioszi Jakab, azaz Palaeologus dicsőségét zengi. A magyar kutatók előtt ez persze jól ismert, s bár részletes elemzés még nem készült, Pirnát Antal nyomán az is bekerült a különböző összefoglalásokba, hogy Toroczkai kátéja Palaeologus műveit kivonatolja. A káté szövegét tanulmányozva azonban rájöttem arra, hogy ennél valamivel többről van szó. Toroczkai ugyanis nem csupán Palaeologus tanait fejti ki kátéhez méltóan igen didaktikusan, az úrvacsora geneziséét és lényegét ugyanis teljesen Glirius szellemében írja le, oly módon, hogy egész bekezdéseket vesz át a *Mattanjab*ból. Magyarán szólva Palaeologus (s vele együtt persze Sommer és Dávid Ferenc) e kátében éppúgy együtt szerepel Gliriusszal, mint értekezésünkben. Azt persze nem merjük mondani, hogy az értekezésünkben imént

¹⁹ Az erdélyi hivatalnok arisztokrácia drámai bukását jelentő 1594-es esztendőig a legárnyalabb összefoglalás: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 363–392.

²⁰ Róla hamarosan megjelenik POZSÁR Annamária teljességre törekvő biobibliográfiai összeállítása a *Bibliotheca Dissidentium* 21. kötetében.

²¹ KESERŰ Bálint, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)* = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 107–124 (Studia Humanitatis, 11).

²² Az összehasonlítás alábbiakban közölt eredményei megjelentek németül a hetvenéves Zbiegniew Ogonowskit köszöntő tanulmánykötetben Varsóban: Mihály BALÁZS, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 38(1993), 139–152.

²³ Leírásuk: RMNy 1542, 1544.

említett káté azonos lenne Toroczkaiével, de azt igen, hogy azonos szemléletű lehetett, s ugyanabban a körben fogalmazódott meg.

A ma kézbe vehető másolatot elkészítő személyén keresztül talán valamelyest arról is képet alkothatunk, hogy milyen szerepet játszhatott ez a kör az unitárius egyház életében. A dolgozatunk elején említett Réthi Jánosról csak töredékadatokkal rendelkezünk, ám a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetből néhány nagyon fontos mozzanatról értesülünk.²⁴ A legfontosabbnak azt tartom, hogy kétségtől megállapítható: Réthi a székelyföldi szombatos központokon kívül élte le életét, semmi jel sem mutat arra, hogy kapcsolatban lett volna Eössi András környezetével, ugyanakkor az 1610-es években az unitárius egyház vezető személyiségei közé tartozott. Az egyháztörténet azt közli róla, hogy 1607 és 1615 között Abrudbányán volt lelkész, s 1615 júliusában került a Torda melletti Kövendre, de a szomszédos Bágyonban is őrizték egy darabig prédikációi emlékét. Kénosi tud egy vagyoni peréről az anyósa ellenében ugyancsak az 1615-ös esztendőből, de arról is, hogy 1617-ben bekövetkezett halála után Radecius püspök, továbbá Göcs Pál, Szentmártoni Bálint és Lisznyai Kálmán nézték át javait. De az talán még ennél is jelentékenyebb információ, hogy ő volt az 1616. november 6-án Székelykeresztúron tartott egyetemes zsinat jegyzője. Mivel ezt a tisztséget mindig a konzisztórium valamelyik tagja töltötte be, Kénosi ebből arra következtetett, hogy ő lehetett ebben az időben az aranyos-tordai egyházkör esperese. Kénosi azt is tudja még róla, hogy írt egy kommentárt a János evangélium prologusához.

Réthi János tehát valószínűleg utóda volt Toroczkai Máténak az aranyos-tordai esperességben, s az egészen bizonyos, hogy ez utóbbi püspöksége idején vezető szerepet töltött be egyházában. Ennek ellenére nem vagyok biztos abban, hogy helyesen jártunk el, amikor a most tárgyalt iratot nem anonimként vettük fel a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárának angol nyelvű katalógusába, hanem szögletes zárójellel és persze kérdőjellel, de Toroczkai Máténak tulajdonítottuk. A csábítás ugyanis nagyon nagy, hiszen az utolsó lap margójára egy későbbi, de 17. századi kéz ráírta, hogy *Toroczkay*. Ebben nem vagyok biztos, abban azonban igen, hogy a szövegnek további, a *Pécsi disputa* mellett Karádi Pál és mások írásait is hasznosító tanulmányozása módosítani fogja a Dávid Ferenc halála utáni évtizedek unitarizmusáról kialakult képet.

²⁴ János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario ecclesiastica historia Transylvanica*, ed. János KÁLDOS, introduced by Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, Bp., 2002, 972, 989 (Bibliotheca Unitariorum, IV/2).